

PANEVĖŽYS XVI AMŽIUJE

0. MAKSIMAITIENĖ

Išaiškinama, kad Panevėžyje XVI a. buvo valstybinės ir bažnytinės valdos. Nors Panevėžyje jau vyko turgūs, tačiau XVI a. jame dar tebevyravo žemės darbas, jis dar neturėjo savivaldos teisių. Upytės pavieto centro įkūrimas Panevėžyje nulėmė jo reikšmę kitų Upytės pavieto vietovių tarpe.

Nustačius, kad Panevėžys yra kilęs XVI a.[\[1\]](#), reikia išaiškinti, kada ir kaip jis tapo feodaliniu miestu Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje.

Tam reikalui vertinga ir turininga medžiaga yra Upytės pavieto pilies teismo knygos. Dalis jų (1585—1587 m.) paskelbta[\[2\]](#), o kitos dalies (1584—1615 m.) išleistos 2 aprašų knygos[\[3\]](#). Žinių apie Panevėžį, kaip Upytės pavieto centrą galima rasti Lietuvos metrikoje[\[4\]](#), archeografiniame rinkinyje[\[5\]](#), M. Dovnar-Zapolskio[\[6\]](#), J. Lappo[\[7\]](#), N. Maksimeikos[\[8\]](#) veikaluose, daugiausia jų prieduose.

Apie Panevėžį rašė M. Balinskis[\[9\]](#) ir K. Gukovskis[\[10\]](#). Pastarasis nesu-
prato XVI a. Panevėžio m. inventoriaus ir netiksliai jį interpretavo, o naudodamas skelbtąją Upytės pavieto teismo knygų medžiagą, neskyrė senojo Panevėžio nuo karališkojo, arba valdovinio, Panevėžio. D. Dovgialo, rašydamas įžangą į Vilniaus Centrinio archyvo senųjų aktų knygų aprašų VII leidimą[\[11\]](#), kur kalbama apie Upytės pavieto pilies teismo aktus 1585—1587 m. laikotarpyje, duoda keletą pastabų apie Panevėžio senovę.

Panevėžio miesto istorija yra susijusi su Panevėžio dvaru, vienu iš valstybinių dvarų Upytės žemėje. Po 1503 m. rugsėjo 7 d. kunigaikščio Aleksandro donacijos rašto įteikimo Ramygalos klebonui[\[12\]](#) visa dabartinio Panevėžio miesto šiaurinė dalis, dešinėje Nevėžio pusėje, tapo bažnytinė valda. Tai valdai priklausė kaimai į šiaurę iki Lėvens upės, į rytus iki Vilkotupio ežero, į vakarus iki Žiurblio kelio (dabar Pušaloto), būtent:

Katkai, Rėkliai, Bliūdžiai, Svirupis, Papiškiai, Gruželiai, Daičiūnai, Dargaičiai, Preičiūnai ir kt. Tų vietovių žemės su valstiečiais (iki 1503 m. buvę valstybiniai) perėjo į Ramygalos bažnyčios priklausomybę. Tame dovanojimo rašte pasakyta, kad į tas dovanotąsias žemes su visais priklausiniais (attinentiis) didysis kunigaikštis nepasiliko nei sau, nei savo įpėdiniams jokių teisių. Dovanojimo raštas įpareigoja Ramygalos kleboną pastatyti dovanotoje žemėje bažnyčią, kaip parapijos filiją. Didysis kunigaikštis būsimajai Panevėžio bažnyčiai, be žemės dovanojimo, dar leido laikyti smukles su propinacijos teise.

Ramygalos klebonas pastatydino bažnyčią ir smuklę Nevėžio pakrantėje, dešinėje jos pusėje, kelių sankryžoje, ir tuo buvo duota pradžia Panevėžio senamiesčiui.

Vizitacijos ataskaitoje[13] rašoma, kad 1507 m. pastatytoji bažnyčia buvusi nedidelė, dengta lentomis, turėjusi nedidelį bokštelį su kupoliuku ir trimis nedideliais varpais. Iš dešinės bažnyčios pusės buvusi klebonija, o priešais bažnyčią, kitoje kelio pusėje — rinka, prieš kurią, kito kelio antrojoje pusėje — smuklė ir degtinės varykla, su pirtimi[14]. Smuklėje pardavinėdavo midų, alų, degtinę, likerius, druskę, silkes ir kt. Sekmadieniais bei turgaus dienomis prekyba vykdavusi ypač gerai[15]. Dekano vizitacijos metu per iškilmingas pamaldas bažnyčioje žmonių tebuvo mažai, o rinkoje buvę girdimos dainos, muzika ir triukšmas. Pavakaryje įvykusios muštynės pagaliais ir akmenimis, muštasi net šventoriuje. Dekanas įsakęs girtuoklius ir mušeikas uždaryti pirtyje iki kitos dienos[16].

Panevėžio senamiestis apie XVI a. vidurį tapo parapija[17], savarankiška Panevėžio senamiesčio klebono valda[18]. Senamiesčio gyventojus valdė ir teisė klebonas ar jo vaitas. 1586 m. minimas Panevėžio senamiesčio vaitas Lukošius Nemčikas[19]. Panevėžio senamiesčio gyventojai, kaip ir kitų klebonijai priklaususių kaimų valstiečiai, turėjo dirbti klebono žemę. Tačiau klebonas pats savo ūkio netvarkė, o dažniausiai visą žemę išnuomodavo. Antai, 1585—1587 m. yra žinomas Panevėžio senamiesčio bažnyčios žemių nuomininkas Vaitiekus Slavinskis, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės išdo raštininkas. Jis nuomojo ir Ramygalos bei Krekenavos klebonijų žemes, kurios tada priklausė kunigaikščiui Motiejui Klodinskiui, karaliaus sekretoriui, Žemaitijos arkidijakonui, Krokuvos kanauninkui, Ramygalos, Kre-

kenavos ir Panevėžio senamiesčio klebonui[20].

Panevėžio senamiestyje atsirado žmonių, besiverčiančių amatais. Jie turėjo aprūpinti klebonijos ūkį gaminiais. Palaipsniui, plečiantis piniginiam ūkiui, amatininkai gamino reikmenis parduoti.

Kada ir koku būdu atsirado naujasis Panevėžys, tikslių žinių nėra. Tur būt, jis išaugo iš gyvenvietės, esančios prie valstybinio Panevėžio dvaro, prie kelio į Ramygalą, šalia Nevėžio tilto. Tą prielaidą patvirtina Ramygalos klebono skundas didžiajam kunigaikščiui Žygimantui, kad Trakų vaivados valdininkai kairiajame Nevėžio krante ėmė steigti smukles, rengti muges[21]. Nesantaika tarp Panevėžio senamiesčio ir besikuriančio naujojo Panevėžio nesiliovė. Žygimantas Augustas atsiuntė revizorių Povilą Oranskį, kuris su komisija patikslino bažnytines valdas, pastatė prie ribų kapčius[22]. P. Oranskio vadovaujamos komisijos 1548 m. rašytas Panevėžyje raštas parodo, kad komisijoje dalyvavo ir naujojo Panevėžio urėdas Jonas Krošinskis[23]. Kapčius buvo pastatytas prie Nevėžio tilto. Vadinasi, jau apie XVI a. vidurį naujasis Panevėžys, esąs už pusantrų kilometro nuo senojo, buvo besikuriamas į atskirą gyvenvietę, besitvarkančią skirtingais pagrindais, nes buvo priklausomas valstybiniam dvarui.

1551 m. lapkričio 27 d. sidabrinės mokesčio, uždėto Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestams ir miesteliams, sąrašė minimas ir Nevėžio (Panevėžio) miestelis, esantis prie valdovinio dvaro[24]. Tame sąrašė nurodyta, kad Nevėžio miestelis, kaip ir Anykščiai, Penionys, Ukmergė, Utena, Veliuona, Vilkija, Plateliai, esą prie valdovinių dvarų, moka 10 kapų grašių. Vadinasi, ir Panevėžio ekonominis pajėgumas tuo metu turėjo būti tolygus, nes tame sąrašė nurodytieji kiti valdoviniai miesteliai moka didesnius, o dar kiti — mažesnius sidabrinės mokesčius, būtent 15—20 arba 5 kapas grašių.

Panevėžio miestelis, esąs prie valstybinio dvaro, buvo valsčiaus sudėtyje ir sudarė su valsčiumi vieną administracinį-ūkinį vienetą. Miestelėnai ir valstiečiai atlikdavo dvarui tokias pačias prievoles[25]. Mokesčius rinkdavo iš miestiečių bei prižiūrėdavo miestiečių prievolių vykdymą didžiojo kunigaikščio vietininkas — laikytojas[26]. Kartais didysis kunigaikštis mokesčių rinkimą išnuomodavo[27], o kartais tam reikalui specialiai būdavo

atsiunčiamas bajoras[28]. Iš miestiečių, laikančių smukles, jau nuo seno buvo imamas mokestis į valstybės išdą, vadinamoji kapščizna, nuo prekiaujančių mėsa mokestį imdavo lajumi arba pinigais. Tačiau mokesčių dydis miestuose iki Valakų reformos buvo įvairus[29].

Vykdamas Valakų reformą, Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje buvo paliesti ir miestai. Turintieji magdeburgiškas teises tebuvo paliesti tiek, kad buvo išmatuota jų teritorija, neliečiant jų vidaus gyvenimo. Reforma daugiausia lietė neprivilegiuotus miestus: buvo išmatuotos ir sutvarkytos jų žemės, suvienodintos prievolės. Valstybė, vykdydama naują ūkinę politiką, siekė suintensyvinti krašto ūkį, pakelti žemės našumą, sukurti miestus kaip ūkinio gyvenimo centrus, kur ne tik valstybiniai dvarai, bet ir valstiečiai galėtų realizuoti savo gaminius, kur telktųsi amatininkai ir vyktų mainai.

Valakų reforma sudarė sąlygas visoje šalyje atsirasti daugeliui miestelių, turinčių savo turgus ir muges[30]. Be to, valstybė, vykdydama reformą, siekė sutvarkyti valstybės pajamas, jas tiksliai apskaičiuoti. Tam tikslui siunčiamieji revizoriai turėjo patikrinti atliktus matavimus, surašydavo inventorius, kuriuose būdavo įrašomi valstybei priklausantieji mokesčiai už žemę bei verslą.

Valakų reformos metu revizorius Jonas Kradovskis apie 1556 m. surašė seniausią Upytės valsčiaus inventorių. Jame yra ir inventorinės žinios apie Panevėžio miestą. Šis inventorių duoda vertingos medžiagos apibūdinti naująjį Panevėžio miestą ne tik Valakų reformos metu, bet ir prieš ją.

Iš jo galima nustatyti, kad prieš Valakų reformą Panevėžyje buvusių 8 smuklių, prekiausių degtine, savininkai, būtent: Misius Polonevičius, Vaitiekus Lachas, Jurgis Juškevičius, Morkus Martinavičius, Valentinas Macevičius, Banys Martinavičius ir Elžbieta Banienė, 1554 m. užmokėję kapščiznos mokestį už smuklės laikymą, pasitraukė[31]. Taip pat ir alinės laikytojas Jucius Mickevičius, 1554 m. užmokėjęs mokestį, pasitraukė[32].

Upytės valsčiaus inventorių leidžia pasekti, kaip atrodė naujasis Panevėžys XVI a. viduryje. Jame buvo turgaus aikštė, aplink ją išmatuotos

sodybos ir daržai, viso 26. Už kiekvieną sodybos prutą[33] reikėjo mokėti činšo po 7,5 pinigėlių (пенязи)[34]. Vienoje gatvės, einančios nuo turgaus, pusėje buvo 19 sodybų su daržais, 4 jų dar buvo neužimtos, o kitoje gatvės pusėje — 25 sodybos su daržais, iš kurių dar neužimtų buvo 13.

Gatvėje nuo turgaus Plūkių link buvo 7 sodybos su daržais, 4 jų buvo neužimtos. Kitoje tos gatvės pusėje buvo 12 sodybų su daržais, neužimtos buvo 3.

Prie Nevėžio buvo išmatuoti 7 sklypai, kurių tik vieną užėmė Jurgis Janavičius 1556 m. ir turėjo mokėti mokesį nuo 1557 m., kitoje tos gatvės pusėje — taip pat iš 7 sklypų tik vieną užėmė 1556 m. Morkus Jurevičius ir turėjo mokėti mokesčius nuo 1557 m. Už tuos sodybinius prutus reikėjo mokėti po 5 pinigėlius, o už daržų prutą po 2 pinigėlius.

Be to, prie tų sodybų 1555 m. buvo išmatuoti 7 daržai po 1 margą[35], kurie visi buvo užimti. Už šių daržų dar buvo išmatuota 14 daržų po 1 margą. Tuos daržus miestiečiai paėmė tais pačiais metais ir turės mokėti 1556 m. po 2 pinigėlius už prutą, o Boičius Narkavičius, Andrius Narvydavičius, Jonas Radvilavičius, Stasys Ganusavičius, kurių daržuose yra krūmokšnių, turės mokėti nuo 1557 m.

Inventoriuje yra nurodyta, kad prie miesto viename lauke buvo 22 valakai, kurių po 1 valaką priėmė miestiečiai ir už jų turės mokėti 1 kapą ir 10 grašių činšo, o už pastotes, sargybą ir kitas karališkas prievoles — po 15 grašių, už 2 statines avižų su nuvežimu — 20 grašių. Nurodyta, kad šių valakų ribos prasideda galais prie Nevėžio upės, toliau prie Plūkių kaimo valakų, kitais galais siekia Šarmuto upelį.

Kitoje miesto pusėje buvo išmatuoti 8 valakai, kuriuos visus paėmė miesto gyventojai, jų prievolės tos pačios, kaip gavusių anksčiau nurodytus valakus. Toliau inventoriuje nurodyta, kad 11 miesto valakų dar išmatuota trečiajame lauke, kurie visi priimti[36].

Be mokesčių už žemę ir už prievoles, Panevėžio miestiečiai turėjo mokėti kapščiznos mokesį už svaigiųjų gėrimų gaminimą ir pardavinėjimą. Inventoriuje nurodyta, kad alų pardavinėję 53 asmenys turi mokėti po

7 grašius, midumi prekiavę 3 asmenys turi mokėti po 7 grašius ir 10 smuklių, prekiavusių degtine, turi mokėti po 30 grašių.

Padarius suvestinę iš inventoriuje duotųjų pavardžių, atrodo, kad Valakų reformos metu Panevėžyje už degtinę, alų ir midų mokesčius mokėjo tie patys asmenys. Antai, turgaus aikštėje gyvenanti Elžbieta Banienė, kuri turėjo sodybą ir daržą, laikė alų ir degtinę; be to, ji turėjo vieno margo daržą atskirai. Jurgis Peikavičius, turėjęs turgaus aikštėje sodybą ir daržą, laikė alų, midų, turėjo kitoje vietoje 1 margo daržą ir 1 valaką žemės. Mykolas Polonevičius, turgaus aikštės gyventojas, laikė alų, midų, degtinę, turėjo daržą atskirai ir 1 valaką žemės, Vaitiekus Lachas — laikė alų ir degtinę, Grigas Mackevičius — alų, turėjo 1 margo daržą ir 1 valaką žemės, Markas Martinavičius — alų, degtinę, turėjo 1 valaką žemės, Jonas Radvilavičius — alų, turėjo 1 margo daržą ir t. t. Kitose gatvėse, toliau nuo turgaus, smuklių jau mažiau. Tame pačiame inventoriuje nurodyta 11 skerdių (резники): Stasys Neratavičius, Beštovas Janavičius, Banys Mekliušavičius, Vaitkus Taleikavičius, Bogdanas Pašvalaitis, Grigas Nekrašavičius, Banys Macevičius, Grigas Pokrūmis, Tautkus Daunaravičius, Martynas Vaitkevičius ir Andrius Narvydavičius. Tai — asmenys, galį skersti gyvulius ir pardavinėti mėsą. Kiekvienas jų turėjęs mokėti valstybės išdui po akmenį[37] lajus arba po 15 grašių. Iš jų Beštovas Janavičius turėjo sodybą ir daržą. Banys Mekliušavičius turėjo sodybą, daržą, laikė alų ir degtinę. Martynas Vaitkevičius turėjo sodybą, daržą, laikė alų, kiti vertėsi vien mėsaininko darbu, nes neturėjo atskiros nuosavybės. Vadinasi, vien mėsaininko darbu besiverčiančių lieka 8.

Iš Valakų reformos nuostatų matyti, kad valstybė skatino žmones turgaus dienomis vežti į miestą parduoti mėsą. Skerdžiantieji gyvulius kaimuose turėjo parodyti atvežtąją mėsą suolininkui ir atsivežti kailį parodyti, kad nebūtų kokio įtarimo[38] (ar nevogto gyvulio). Jei kas atvežtų pastipusio gyvulio mėsą, būtų baudžiamas mirties bausme[39].

Jei nebūtų pamestas inventoriaus paskutinis lapas, būtų galima žinoti, kurie miesto gyventojai turėjo žemės trečiajame vienuolikos valakų lauke ir būtų visiškai tiksliai Panevėžio miesto gyventojų apskaita bei jų pasiskirstymas į kategorijas XVI a. viduryje: būtų matyti, kiek jų verčiasi žemės darbu, kiek prekiauja gėrimais ir turi žemės, kiek pragyvena vien

iš verslo. Apytiksliai galima pasakyti, kad iš 69 to laiko gyventojų savininkų, neskaitant dar neužimtų sodybų, valakus valdė 42 savininkai, kiti be sodybinių sklypų dar atskirai turėjo po 1 margą daržo, bet jų skaičiaus negalima nustatyti, nes iš žinomų 21 tokio daržo savininkų dalis galėjo turėti tuos nežinomus valakus; likusieji miesto sodybų savininkai vertėsi vien verslais.

Panevėžyje inventoriaus surašymo metu, XVI a. viduryje, be 69 savininkų ir jų šeimos narių (vidutiniškai skaičiuojant šeimoje 5 asmenis, kas sudarytų 345 žmones) turėjo būti gyventojų ir nesavininkų: amatininkų, samdinių ir šeimynykščių. Inventoriuje nenurodyti amatininkai; matyti, jie nebuvo apdedami mokesčiais. Pagal Valakų reformos nuostatus, visokio amato amatininkai turi būti įkurti ant 1 laisvo valako prie visų valdovinių pilių ir dvarų, kaip: kalviai, šaltkalviai, kubiliai, karstadirbiai, žvejai[40]. Vadinas, ir prie Panevėžio dvaro įsikūrusiame miestelyje turėjo būti panašių amatininkų. Galėjo būti amatininkų ir nesiverčiančių žemės darbu, o gyvenančių tik iš savo verslo, gaminančių pagal užsakymus ar parduoančių gaminius turguje.

Samdinių bei šeimynykščių buvimą Panevėžio miestelyje XVI a. rodo Upytės pavieto teismų bylos, kuriose paminėta visa eilė atitinkamų faktų. Antai, 1585 m. balandžio 6 d. miestietis iš karališkojo Panevėžio miesto Tomas Birukas skundėsi, kad pabėgusios 2 samdinės, kurių tarpe Jadviga Simienė, jo parobko žmona, kurios išvogusios nemažai jo daiktų[41]. 1585 m. balandžio 16 d. valdovinio Panevėžio m. miestiečio Petro Tolovičiaus samdinys Stasys Jurevičius skundžiasi pilies teisme, kad, jam vykstant keliu iš Panevėžio į Ramygala, jį užpuolęs žemininkas (землянин) Stasys Olechnavičius, smarkiai sumušęs ir atėmęs iš jo pinigus, kuriuos jis vežė atiduoti jo pono skolą[42]. 1585 m. kovo 16 d, karališkojo Panevėžio m. miestietis Motiejus Vaištoras skundėsi, kad jo samdinys sudegino sandėlį, kuriame buvo daug vertingų daiktų, ir pabėgo[43].

1586 m. gruodžio 3 d. valdovinis žemininkas Jonas Stralkovskis skundėsi pilies teisme, kad, vykstant jam valdovinio Panevėžio miestelio gatve į savo butą, buvęs užpultas valdovinio Panevėžio miestiečio Petro Tolovičiaus, kuris su draugais jį apmušė, o iš jo tarno Jurgio Martinavičiaus, kilmingojo bajoro, atėmė rūbus ir jį patį kažkur nusivedė[44].

1594 m. rugsėjo 4 d. pilies teisme skundėsi Jonas Martinavičius, kad pabėgęs jo tarnas, kuris buvo siunčiamas iš Antakalnio dvaro, Vilniaus pavieto, su daiktais pas jo poną, esantį Panevėžyje[45].

Tie faktai rodo, kad ir miestiečiai, ir mieste apsigyvenę žemvaldžiai turėdavo nelaisvų tarnų (parobkų) ir šiaip samdinių. Jų skaičių Panevėžio mieste XVI a. nustatyti neįmanoma. Apie jų gyvenimą taip pat sunku ką nors pasakyti. Jis, tur būt, nesiskyrė nuo to laiko samdinių ir nelaisvų žmonių padėties. Jų pabėgimai — tai tų laikų socialinis ginklas prieš savo engėjus.

Žygimanto Augusto pravesta agrarinė reforma Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje sudarė sąlygas Panevėžio miestui plėstis. Išmatuojant miesto teritoriją, buvo paliktas nemažas žemės rezervas miestui augti. Ir jis augo ne tik natūraliu prieaugliu, bet ir atvykstančiais žmonėmis. 1557 m. balandžio 1 d. Žygimanto Augusto paskelbtame Valakų įstatymo 33 straipsnyje pasakyta, kad valdiniui leidžiama parduoti turimame valake trobesius su urėdo žinia, prie vaito ir suolininkų, įkurdinus savo valake tą, kuris pirks, o tas, kuris pardavė, gali apsigyventi mieste[46]. Vadinasi, ir į Panevėžio miestą galėjo patekti naujų gyventojų iš buvusių žemdirbių.

Tačiau miesto gyventojų skaičių didino ir atbėgėliai valstiečiai iš dvarų bei bažnytinių valdų. Iš XVI a. yra išlikę nemaža skundų ir bylų dėl pabėgusiųjų sugražinimo. Nors Žygimantas Augustas, Vilniaus vyskupui Valerijonui pasiskundus dėl valstiečių pabėgimo iš jo dvarų, Gardine 1568 m. liepos 20 d. išleido potvarkį, įsakantį visiems valstybės urėdams bei privatių dvarų savininkams nepriimti pabėgusių valstiečių ir padėti sugražinti surastuosius[47], bet dėl to bėgimas nesiliovė. Antai, 1594 m. birželio 20 d. Upytės pavieto žemininkas Jonas Sicinskis skundėsi Upytės pilies teismui, kad iš jo Nevėžininkų dvaro pabėgusių valstiečių 7 valstiečiai su žmonėmis, vaikais ir visu turtu apsigyveno valdoviniame Panevėžio mieste, kunigaikščio Petro Krošinskio valdomame, keletas jo valstiečių apsigyveno senojo Panevėžio bažnytinėje valdoje pas kunigaikštį Klodinskį[48]. 1597 m. tas pats Sicinskis vėl skundėsi Upytės pilies teisme, kad iš jo Savitiškio dvaro pabėgę į Panevėžį jo valdiniai, kurie ten sakosi esą laisvi ir niekam nepriklausą[49].

Pabėgimai į Panevėžio miestą rodo tų laikų klasių kovą, kad engiamieji valstiečiai, negalėdami kitokiomis priemonėmis apsiginti nuo išnaudojimo, ieškodavo prieglobsčio naujoje vietoje. Bėgdavo jie nuo vieno dvarininko pas kitą, nuo dvarininko į miestą. Pabėgėlių įsikūrimas Panevėžio mieste taip pat didino jo gyventojų skaičių.

Agrarinė reforma, sutvarkiusi miestų žemėvaldą bei apdėjusi miestiečių žemę mokesčiais, įvedusi miestams verslo mokestį už smukles ir mėsininko verslą, nustačiusi Valakų nuostatų 12 straipsniu asmeninio mokesčio po 2 grašius už žmogų, neturintį mieste nejudamojo turto[50], sudarė sąlygas miestams išsiskirti į atskirus administracinius-ūkinius vienetus ir nutraukti ryšį su valsčiumi[51]. Nors teismo ir administracijos atžvilgiu po Valakų reformos neprivilegiuoti miestai priklausė provincijos administracijai[52], bet patiems miestams valdyti pagal Valakų nuostatų 9 str. buvo skiriamas vaitas[53]. Didysis kunigaikštis vaitą skirdavo iš bajorų arba miestiečių tarpo iki gyvos galvos ar iki didžiojo kunigaikščio malonės[54].

Pagal Valakų nuostatus jo pareiga buvo žiūrėti mieste tvarkos, rūpintis valstybės pelno didinimu[55]. Taigi, vaito teisės buvo nedidelės. Jis buvo lyg tarpininkas tarp miestiečių ir didžiojo kunigaikščio urėdų. Už savo pareigas mažesnio miesto vaitas gaudavo atlyginimo 1/2 valako, o didesnio — 1 valaką žemės[56], už kurią nereikėjo atlikti prievolių. Pagal 1557 m. spalio 20 d Valakų nuostatų papildymą didesnių miestų vaitai gauna 2 valakus žemės, o mažesnių po 1 valaką[57]. Tvarkyti miesto reikalus vaitui padėdavo suolininkai. Valakų reformos nuostatai visai nenurodo miestuose esančių suolininkų pareigų, o kaimo vietovių suolininkai pagal nuostatų 8 str. turi būti patikimi žmonės ir jų pareiga žiūrėti pavaldinių skriaudų[58].

Seniausiąjame Upytės valsčiaus inventoriuje nurodyta, kad Panevėžio mieste buvo 4 suolininkai: Jurgis Laurinavičius, gyvenęs turgaus aikštėje, turėjęs 2,5 pruto sodybą, 24 prutus daržo, 1 valaką žemės ir laikęs aludę, Grigas Mackevičius, taip pat gyvenęs turgaus aikštėje, turėjęs 3 prutus sodybos, 8 prutus daržo, 1 margą daržo atskirai ir 1 valaką žemės bei laikęs aludę; Vaitiekus Narkovičius, gyvenęs gatvėje, einančioje nuo turgaus, turėjęs 3 prutus sodybos, 16 prutų daržo ir 1 margo daržą atskirai, Mikalojus Boreišovičius, gyvenęs gatvėje nuo turgaus Plūkių link, turėjęs

4,5 pruto sodybą, 20,5 pruto daržą ir aludę[59]. Kaip rodo suolininkų pavardės bei jų valdomas turtas, suolininkų pareigose buvo turtingiausi ir, tur būt, įtakingiausi Panevėžio miesto gyventojai.

Valakų reformos metu surašytame Panevėžio m. inventoriuje jo gyventojų tarpe nematyti vaito, nors vaito padėjėjai — suolininkai nurodyti. Jei iki tos reformos Panevėžio miestas, kartu ir dvaras, buvo kunigaikščio Krošinskio[60] valdžioje, tai galima manyti, kad tuoj po reformos, surašant inventorių, atskiras vaitas dar galėjo būti nepaskirtas, ir kurį laiką miestą tebevaldė kunigaikštis Jonas Krošinskis. Tuo labiau taip galima manyti, nes kunigaikštis Jonas Krošinskis, Upytės valsčiaus laikytojas, 1559 m. rugpiūčio 2 d. gavo privilegiją iš Žygimanto Augusto rinkti mokesčius iš Panevėžio miestiečių į karališkąją išdą.[61] Kadangi kunigaikštis Jonas Krošinskis buvo ir Upytės valsčiaus laikytojas[62], tai jis buvo tiesioginėje Trakų vaivados žinioje. Vadinasi, apie XVI a. vidurį Upytė nebebuvo administracinis Upytės žemės centras. Matyti, kad pilis jau apgriuvo ir nebetiko, o ir jos nepatogi geografinė padėtis neleido jai augti. Be to, Upytės dvaras pateko į privačias rankas. Jis buvo dvarininkų Švabų valdžioje ir kraičiu atiteko Elžbietai Švabaitei-Kelpšienei, o ši 1586 m. kovo 4 d. įrašu Upytės pavieto pilies teismo knygoje užstatė Upytės dvarą savo vyrui Kasperui Kelpšai[63]. Nuo 1589 m. Upytės dvaras su priklausančiais palivarkais ir kaimais atiteko Jonui Sicinskiui[64].

1548—1564 m. Upytės valsčiaus teismai rinkdavosi Krekenavoje, ką rodo kelios išlikusios teismo bylos[65].

Panevėžio miesto likimui turėjo reikšmės ne tik Žygimanto Augusto laikų agrarinė reforma, bet ir 1565—1566 m. vykdytos administracijos bei teismų reformos. Tų reformų metu buvo sudarytas ir Upytės pavietas. Steigiant naujus pavietus, jų centrais, paprastai, tapdavo karališkieji dvarai arba miestai. Pirmaisiais poreforminiais metais Upytės pavieto centru yra minimas Panevėžio dvaras[66]. N. Maksimeiko savo veikalo priede Nr. 54 duoda iš Lietuvos metrikos teismų knygos išrašą, kuris apibūdina Upytės pavieto su centru Panevėžio dvare pirmąsias gyvavimo dienas. Tai buvo skundas Žygimantui Augustui Gardino seime 1567 m. vasario 7 d. prieš Upytės pavieto vėliavininką (karužą) Mikalojų Janavičių. Skunde pasakojama, kad Vilniaus seime Upytės bajorų išrinktiesiems ir Žygimanto Augus-

to patvirtintiesiems Upytės pavieto žemės teismo teisėjui Baltramiejui Levoniui, teisėjo padėjėjui Jokūbui Kemėšiui ir raštininkui Jonui Mlečkai, pagal statutą susirinkus per šv. Mykolo dieną į Panevėžio dvarą pirmajai žemės teismo sesijai, Upytės pavieto vėliavininkas Mykolas Janavičius su draugais ėmė kelti maištą tarp atvykusių teismo reikalais bajorų prieš tuos urėdus, esą jie čia be karališkos žinios[67]. Greit po to skundėsi Brėslaujos pakamorė ir Upytės laikytojas kunigaikštis Jonas Krošinskis, kad jis, būdamas karaliaus pasiuntiniu į Upytės pavieto seimelį, kartu su tais žemės urėdais ir kai kuriais bajorais buvo atvykęs į seimelį Panevėžyje, tačiau vėliavininkas, kviečiamas į seimelį, nenorėjo važiuoti išklaudyti karaliaus pasiuntinio, bet, turėdamas sau lygių padėjėjų, slaptai tarėsi. Dėl to tame pavieto seimelyje nebuvo priimta jokių nutarimų pavieto reikalais ir 1567 m. į Gardino seimą savo atstovų seimelis nepasiuntė[68].

Greit paaiškėjo, kad Panevėžio dvare yra mažai vietos pavieto įstai-
goms sutalpinti, todėl jau 1569 m. rugsėjo 12 d. Liublino seime po unijos sudarymo buvo iškeltas klausimas pastatyti tam reikalui pavieto viduryje atskirus rūmus (зámok). Karalius Žygimantas Augustas atsakė, kad nemato reikalo, bet jeigu Upytės pavieto bajorai pareikalaus, tai įsakys išskirti sklypą ir medžių tiems rūmams pastatyti bajorų lėšomis[69].

1576 m. Torunės seime esant Steponui Batorui, Upytės pavieto pasiuntiniai pareiškė visų pavieto dvarininkų vardu, kad neturi pastato, kur žemės teismas galėtų ramiai posėdžiauti, ir prašė, kad būtų išskirtas patogus sklypas Upytės seniūnijos Panevėžio miestelyje prie turgaus. Karalius, pripažindamas prašymą teisingu, sutiko ir 1576 m. gruodžio 14 d. parašė raštą Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės įždininkui, Upytės seniūnui, Vilniaus raktininkui Jonui Zareckui, o jo nesant tuo metu Upytėje — seniūno pavaduotojui, kad išskirtų medžio iš Palėvenės girios tam teismo namui Upytės paviete pastatyti[70]. Be to, tuo pačiu reikalu gruodžio 16 d. jis parašė raštą į Panevėžį Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės stalininkui Jonui Zenovevičiui, mirusio Upytės seniūno kunigaikščio Jono Krošinskio vaikų globėjui, o jei jo nebūtų tuo metu Upytės seniūnijos Panevėžio miestelyje, tai tam, kas nuo jo būtų Panevėžio urėdu, kad išskirtų prašomąjį sklypą[71].

Minėtasis pastatas pavieto reikalams vis dėlto tuoj nebuvo pasta-

tytas — greičiausiai, dėl lėšų stokos ar dėl to, kad 1576 m. mirus ilgamečiam Panevėžio urėdui Jonui Krošinskiui, nebuvo kam tuo reikalu rūpintis.

Iš atskirų dokumentų matyti, kad teismo sesijos vykusios įvairiose vietose. Yra žinoma, kad 1586 m. pilies teismo sesija vyko Upytės pavieto pilies teismo raštininko Mykolo Kuprelio bute, Panevėžio miestiečio Povilo Dobkavičiaus seklyčioje[72]. 1589 m. gegužės 1 d. Onos Kremencovos skunde rašoma, kad Vaitiekus Golkontas jai negrąžinęs 65 kapų grašių skolos, kurią turėjęs įteikti teismo būstinėje Panevėžyje, Motiejaus Vaištoro namuose[73]; 1594 m. spalio 2 d. Mikalojaus Stanislovavičiaus skunde prieš Mikalojų Songailą rašoma, kad pastarasis jį įžeidęs pilies teismo būstinėje, pas miestietį Povilą Vaitiekavičių[74].

Pilies teismo sesijos vykdavo kelis kartus per metus: kovo, balandžio, gegužės, rugpiūčio, rugsėjo, kartais ir kitais mėnesiais. Teisdavo seniūnas arba jo pavaduotojas, teisėjas ir raštininkas. Tuos pilies teismo narius skirdavo pats seniūnas[75]. Kadangi seniūnas dažnai turėdavo aukštesnes pareigas kitur, kaip Jonas Zareckis ar po jo buvęs Jonas Glebavičius ar Jonas Volmenskis, tai į teismų sesijas jie retai teatvažiuodavo. Todėl dažniausiai pilies teismui pirmininkaudavo paseniūnis.

Kartais pilies teisme dalyvaudavo ir žemės teismo teisėjai, kai būdavo nagrinėjamos civilinės bylos. Pvz., 1587 m. kovo mėn. pilies teismo sesijoje Panevėžyje dalyvavo žemės teismo teisėjai Blusius Jurgis, Davidavičius Stanislovas, pateisėjis Žygimantavičius Jonas ir raštininkas Lopatinskis Mikalojus[76].

Kartais atsitikdavo, kad teismų sesijos neįvykdavo, nesusirinkus teismo nariams. Antai, 1595 m. liepos 1 d. Stanislovas Volotkavičius protestuoja, kad, neatvykus pilies teismo raštininkui Melchiorui Petrusevičiui ir teisėjui Kasperui Gruzdzui, neįvyko pilies teismo sesija ir jo byla su Kristupu Radvila liko nenagrinėta[77].

Iš Upytės pavieto žemės teismo bylų XVI a. taip pat negalima nustatyti, kur vykdavo žemės teismo sesijos. Greičiausiai ir jos vykdavo privačiuose namuose. Dėl Upytės pavieto seimelių rinkimosi vietos nieko negali-

ma pasakyti; ar jie ir toliau rinkdavosi Panevėžio dvare, kaip tai buvo su pirmuoju pavieto seimeliu 1566 m., ar kur nors mieste, nėra žinoma. Kai kurių pavietų seimeliai rinkdavosi pilyse, bet daugelyje pavietų — bažnyčiose. Panevėžio miestas neturėjo nei pilies, nei bažnyčios, o į senamies­tį — toli už miško, be to, ir bažnytinės valdos teritorija. Galimas dalykas, kad Upytės pavieto seimeliai Panevėžyje rinkdavosi smuklėje ar šiaip kieno bute.

Pasitaikydavo atsitikimų, kad seimelių sesijos nesusirinkdavo. Be jau minėtojo atvejo 1567 m., yra žinoma, kad 1595 m. balandžio 17 d. Jonas Žygimantavičius, Upytės pavieto žemės teismo teisėjas, pilies teismo knygoje užrašė protestą, kad dėl tolimo ir blogo kelio iš Krokuvos seimo grįžęs pavėluotai į Panevėžį, kad praneštų apie nutarimus, bet nustatytu laiku ir nustatytoje vietoje mažai žmonių tesuvažiavo į seimelį ir jį teko atidėti iki gegužės 1 d.[\[78\]](#)

Ar Panevėžio dvare buvo ir toliau kokių pavieto administravimo įstai­gų, nieko tikra pasakyti negalima. Tačiau likę dokumentai rodo, kad ir čia žmonės atlikdavo įvairius reikalus. Antai, 1586 m. liepos 25 d. Upytės pilies teisme Jonas Mlečka pareiškia, kad pagal susitarimą Jonas Vekovi­čius turėjo gražinti skolą Panevėžio dvare ir sutartą dieną nuo ryto iki vakaro Vekovičiaus nesulaukę[\[79\]](#). 1587 m. balandžio 25 d. Upytės pilies teismo knygoje užrašytas Lauryno Juškevičiaus pareiškimas, kad į Panevėžio valdovinį dvarą, vietą paskirtą pilies teismo įstaigai, atvykęs valstybinis žemininkas Grigorijus Kroščinskis su savo tarnais, išsivedęs pareiš­kėją Juškevičių ir smarkiai jį sumušęs[\[80\]](#).

Upytės pavieto pilies teismų XVI a. knygos duoda medžiagos apie to meto buitines panevėžiečių sąlygas, ekonominius bei visuomeninius santykius. Dažniausiai į teismą kreipiamasi dėl vagysčių, įvairių mušty­nių, ginčų dėl žemės; daug yra skundų dėl įvairių skriaudų, įžeidimų, padarytų dažnai esant girtiems, kartais ir dėl nežinomų priežasčių. Antai, žemininkas Jurgis Paleckis 1585 m. rugpiūčio mėn. atvažiavęs su reikalais į Panevėžį ir sustojęs Motiejaus Vaištoro smuklėje. Sėdint Paleckiui prie­angyje įgėręs Vaištoras ėmė jį įžeidinėti, o kai šis norėjo išeiti, Vaištoras su žmona ir draugais užpuolė jį ir ėmė mušti. Vaištoro žmona, uždariusi vartus, kad kas neateitų į pagalbą mušamajam, ėmė jį smaugti ir žeme

vilkti, o ištraukusi iš jo peilį, sužeidė. Užpuolimo metu Paleckiui dingo daug vertingų dalykų[81].

Panašių užpuolimų, mušimų bei apiplėšimų labai daug Upytės pilies teismo knygoje užrašyta. Pažymėtina, kad ne tik eiliniai žmonės taip elgdavosi, bet ir žemininkai patys ar per savo žmones atlikdavo tokius grobiamuosius žygius. Ypač tuo pasižymėjo Panevėžio senamiesčio vaitas Lukošius Nemčikas. 1586 m. gruodžio 17 d. Upytės pilies teismui skundėsi valdovinio Panevėžio miestietis Kristupas Matiejevičius, kad, jam vykstant keliu iš Bliūdžių kaimo į Panevėžį, netoli Plūkių prie Nevėžio upės jį užpuolęs Panevėžio senamiesčio vaitas Lukošius Matiejevičius Nemčikas sumušė bei sužeidė ir atėmė arklį bei daug daiktų[82].

Panevėžio kamendorius kun. Florijonas Vroblevskis skundėsi Upytės pilies teismui, kad, jam einant keliu į namus iš kunigaikščio Krošinskio, pas kurį jis buvo nuėjęs pietų, buvęs užpultas vaito Lukošiaus Nemčiko, nekaltai sumuštas bei sužeistas[83].

Ne geriau elgėsi Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės izdo raštininko Vaitiekaus Slavenskio, nuomojusio Panevėžio, Ramygalos ir Krekenavos bažnytines žemes, žmona. 1586 m. liepos 12 d. Upytės pilies teisme skundėsi kun. Klodinskio (Panevėžio, Ramygalos ir Krekenavos klebono) pavaldiniai: Panevėžio senamiesčio vaitas Lukošius Matiejevičius ir Jokūbas Jurjevičius, kad, jiems išvykus su reikalais pas Kasperą Klodinskį, ponias Slavenskienė ir jos tarnai jų namuose padarė didelių nuostolių: Lukošiaus žmoną uždarę kalėjime ir paėmę 2 poras jaučių, 30 uolekčių drobės ir 5 vyriškus marškinius, o neradę Jokūbo žmonos namie, išvedę 5 tarnus, iš klėties paėmę drobės ir kitų drabužių[84].

1588 m. sausio 18 d. kamendorius Florijonas skundėsi, kad raštininkas Vaitiekus Slavenskis nemokąs nuomos už Panevėžio kleboniją[85].

Minėtieji ir panašūs faktai, kurių gausu Upytės pavieto pilies teismo knygoje, parodo tų laikų gyvenimą. Daugybė vagysčių bei apiplėšimų ir skundų, kuriuose smulkiai nurodomos buitinės detalės, pasako apie tų laikų apyvokos daiktus bei žmonių apsirengimą. Iš jų galima spręsti, kad turtingesnieji nešiodavo ne tik vietinės gamybos drabužius iš lininės

ar vilnonės naminės medžiagos, dėvėdavo kailiniais ar sermėgomis, bet nešiodavo marškinius ir iš plonos olandiškos drobės, jų viršutiniai drabužiai būdavo iš įvairių spalvų aksomo, olandiškos, angliškos ar moraviškos gelumbės, kiniško šilko, puošdavosi įvairiais šilku, auksu bei sidabru siuvinėtais mezginiais bei kutais padabintais drabužiais, turėdavo žiedų su brangakmeniais, apyrankių, karolių.

Tokių daiktų turėjimas XVI a. rodo, kad būta prekybinių ryšių su tolimų kraštų pirkliais, kurie atveždavo savo krašto gaminių. Jei tais laikais parduotuvių tokiems gaminiams dar nebuvo, tai jų galima buvo įsigyti per mugės savo mieste ar nuvažiavus į kitą miestą. Mugių buvimą tuo laiku Panevėžyje rodo kad ir 1586 m. rugsėjo 10 d. Jono Stankovičiaus skundas Upytės pavietao pilies teismui, kad jis, vykdamas iš mugės Panevėžio miestelyje, pakeliui buvo užpultas pavietao teismo raštininko Lopacinsko žmonių, kurie iš jo atėmė 2 pirktus arklius, 6 kapas ir 12 grašių pinigų, o patį sumušė[86].

Panevėžio m. turgaus aikštėje būdavo būdelių[87] (ятки), kur vyko prekyba bet kuriuo metu; turgaus dienomis suvažiuodavo žmonės su savo gaminiiais iš dvarų ir iš kaimų. Turgaus dienomis, kai daugiau susirinkdavo žmonių mieste, daugiau įvykdavo įvairių nesusipratimų, kurie taip pat atsispindi pilies teismo knygose.

Be to, minėtosios teismo knygos supažindina ir su to laiko Upytės pavietao urėdais, kurie pasireiškia įvairiose gyvenimo aplinkybėse. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje pavietao urėdai ne visur ta pačia eile ėjo ir ne visur jų skaičius buvo vienodas. Vieni pavietai turėjo tokių urėdų, kokių nebuvo kituose.

Be jau minėtųjų pavietao urėdų — seniūno, jo pavaduotojo, pilies teismo teisėjo bei raštininko, labai dažnai minimas teismo vykdytojas (возный), kuris nukentėjusiųjų būdavo kviečiamas apžiūrėti nuostolių ar sužalojimų ir teisme paliudydavo; jis įteikdavo kvietimus atvykti į teismą. Upytės pavietao bajorai seimelyje rinkdavo maršalką, kuris pirmininkaudavo pavietao seimeliui. Didysis kunigaikštis skirdavo Upytės pavietao pakamorę, kuris žiūrėdavo žemės ribų ir teisė už jų pažeidimą. Upytės pavietao buvo vėliavininkas, išdininkas, tiltininkas (мостовничий). Žemės

teismas turėjo teisėją, jo pavaduotoją ir raštininką. Be tų pavieta urėdų, Panevėžio m. XVI a. dar turėjo vaitą ir suolininkus. Žinoma, be tų Upytės pavieta teismo knygoose minimųjų, urėdų galėjo būti ir daugiau, nes jie galėjo turėti savo padėjėjų, o ir dar galėjo būti urėdų, nepaminėtų teismo knygoose.

Po administracijos bei teismų reformos Panevėžio m. tapo Upytės pavieta centru. Čia vykdavo pavieta seimeliai, žemės bei pilies teismų sesijos, čia būdavo ir kitos įstaigos. Panevėžiui tapus pavieta centru, prie jo gyventojų skaičiaus padidavimo prisidėjo ir pavieta urėdai. Nors jie daugiausia buvo žemininkai ir gyvendavo savo dvaruose, tačiau Panevėžyje jie turėdavo įsirengti gyvenamuosius namus arba išsinuomoti butus. Be to, į Panevėžį su reikalais atvykdavo vis daugiau žmonių. Dėl to Panevėžio vaidmuo kitų pavieta vietovių tarpe kilo.

Iš XVI a. politinių įvykių, palietusių Panevėžio miestą ir turėjusių įtakos jo gyvenimui, buvo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės karai su Maskva Žygimanto Augusto ir Stepono Batoro laikais dėl Livonijos. Sunkūs ir ilgai užtrukę karai reikalavo daug pinigų. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės finansinę padėtį sunkino ir totoriai nuolatiniais duoklės reikalavimais[88] už neutralitetą arba pietinių pasienio sričių nepuldinėjimą. Ponų taryba turėjo imtis ypatingų priemonių, kad Perekopo carui kasmet užtikrintų duoklę[89]. Apie tos duoklės dydį, uždėtą Panevėžio miestui, galima spręsti iš Žygimanto Augusto rašto kunigaikščiui Jonui Krošinskiui 1560 m., kad nerinktų ordynščinos iš Panevėžio miestiečių 10 kapų grašių[90]. Tuo laiku Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė padarė sutartį su Perekopo chanu dėl veiksmų prieš Maskvą[91], nes Lietuva įstojo į karą su Maskva dėl Livonijos.

Jau bręstant Livonijos įvykiams, Upytės valsčius, o tuo pačiu ir Panevėžio miestas, turėjo nemažai nukentėti, kai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kariuomenė su Žygimantu Augustu priešakyje žygiavo prieš Livoniją ir Pasvalyje susitiko su Livonijos ordino magistru Fiurstenbergu, po ko buvo sudaryta 1557 m. sutartis. Kai po tos sutarties sudarymo buvo pradėtas Maskvos karas dėl Livonijos, Lietuva 1559 m. išipareigojo padėti Livonijai. Ir tais metais kancleris ir Vilniaus vaivada Mikalojus Radvila žygiavo į Livoniją taip pat per Upytės žemę ir ją turėjo gerokai

nuterioti. Todėl jau 1560 m. Upytės valsčiaus gyventojai prašė didlį kunigaikštį sumažinti jų prievoles, nes per valsčiųėjusi kariuomenė padarė daug nuostolių, dėl ko jie nusigyvenę. Šis prašymas buvo patenkintas, nes jų prašymą parėmė Vilniaus vaivada Mikalojus Radvila, įsitikinęs vietoje dėl padarytųjų nuostolių[92].

Karų dėl Livonijos metu Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kariuomenė, vadovaujama Žemaičių seniūno Jono Chodkevičiaus, žygiavo per Panevėžį. Lietuvos hetmonas Mikalojus Radvila jam buvo pavedęs ginti Livonijos pasienį su Žemaičių kariuomene. 1565 m. kovo 10 d. Chodkevičius laiške Mikalojui Radvilai[93] skundėsi, kad, būdamas su kariuomene Panevėžyje, kur turėjo susirinkti visa Žemaičių kariuomenė, jis sužinojo, kad lenkai nevykdę susitarimo veikti išvien, o patys vieni užpuolę Raudonajį miestelį (Красныйгородок) ir po 5 dienų nesėkmingo apgulimo turėjo pasitraukti, o jis net turėjęs jiems siųsti pagalbą, tuo apsunkindamas sau tiesioginio uždavinio atlikimą.

Kariuomenės stovėjimas mieste ir žygiavimas per pavieta padarė didelių nuostolių. Be to, visam kraštui reikėjo įtempti jėgas karo reikalams. Antai, 1564 m. išsiuntinėti valdoviniai raštai dvarams bei seniūnijoms, kad pristatytų kariuomenei ruginių ir avių. Upytės pavietas tokį raštą taip pat gavo[94]. 1565 m. rugsėjo 8 d. vėl gautas raštas pristatyti kariuomenei maisto[95]. 1566 m. sausio 20 d. Žygimantas Augustas rašo, remdamasis Vilniaus seimo 1565—1566 m. nutarimu dėl pagalvės rinkimo[96]. 1566 m. balandžio 20 d. Žygimantas Augustas rašo kunigaikščiui Krošinskiui rinkti kariuomenę[97]. 1566 m. balandžio 29 d. vėl išsiuntinėtas raštas dėl „trečiojo grašio pagalvės“ mokesčio, nes nepakankamai buvo surinkta[98]. 1566 m. rugsėjo mėn. 10 d. išsiuntinėti raštai po visą valstybę, tuo pačiu ir Upytės pavietui, dėl sidabrinės mokesčio[99].

Šios ir panašios priemonės nepadėjo valstybei išėiti iš sunkios finansinės padėties. Net ir Valakų reforma, kurios tikslas buvo padėti valstybei geriau tvarkyti pajamas iš valstybinių žemių (žinoma, kartu ir pakelti ūkio našumą), nedavė lauktų rezultatų.

Sunki valstybės finansinė padėtis vertė valdžią imtis kraštutinių priemonių — užstatyti savo valdas. Ir Panevėžys pateko į užstatytųjų skai-

čių. Dar prieš Liublino uniją Žygimantas Augustas buvo užstatęs Panevėžio ir Šeduvos valdas už 9000 kapų lietuviškų grašių kunigaikščiui Krošinskiui[100]. To užstato raštą patvirtino Steponas Batoras ir Žigmantas Vaza[101], nes valstybė dar nebuvo jų išpirkusi. Ir po kunigaikščio Jono Krošinskio mirties Panevėžio bei Šeduvos laikytoju iki XVI a. pabaigos buvo jo sūnus Petras Krošinskis[102].

Kadangi jis buvo dar nepilnametis, tai jo valdų reikalus tvarkė globėjas Jonas Zenovevičius[103]. Panevėžio gerove jis, matyti, nedaug tesirūpino, nes neįstengė net pastatyti Stepono Batoro leidimu teismui rūmų, nepasirūpino ir Panevėžio miestui teisių įgyti, nors Stepono Batoro laikais labai daug miestelių Lietuvoje gavo magdeburgiškas teises.

Ėmęs pats valdyti Panevėžio bei Šeduvos valdas, kaip jų laikytojas, Petras Krošinskis iki XVI a. pabaigos nesudarė sąlygų Panevėžiui klestėti. Jam nerūpėjo gerinti miestiečių gyvenimą, kelti miesto gerovę, kovoti dėl jo teisių, nes jis žinojo, kad Panevėžys jam laikinas dalykas — kiekvienu momentu valstybė galėjo jį išpirkti. Tiek Panevėžio, tiek ir kitų valdų patekimas į užstatą buvo labai nuostolingas, nes valstybės kreditorius teškai naudotis proga, kol jų rankose yra užstatytosios valdos, ir tik imti iš jų pelną. Nenuostabu, kad Panevėžys, per visą antrąją XVI a. pusę būdamas užstatytas Krošinskiams, atitrūko nuo valstybės valdomų valdų ir todėl pateko į ypatingas aplinkybes.

Tos aplinkybės dar labiau komplikavosi, nes valdžia, norėdama gauti daugiau pinigų, užstatydavo ne tik atskirus dvarus ar valsčius, bet ir ištišas seniūnijas. 1571 m. Upytės seniūnija buvo užstatyta Upytės seniūnui, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės išdininkui, Vilniaus raktininkui Jonui Zareckiui. Užstato rašte didysis kunigaikštis Žygimantas Augustas suteikia Jonui Zareckiui „Upytės seniūniją ir jam priklausantį valsčių su žmonėmis, miestiečiais ir valstiečiais, osadnais ir prievolinkais, su jų žemėmis ir su dirvomis bei vandenimis ir turtais tai seniūnijai priklausančiais, su činšais nuo miestiečių ir valstiečių, mokesčiais pinigais, rugiais bei avižomis ir kitomis duoklėmis, su vynu ir visu iš jo pelnu, kuris dabar gali atsirasti dėl valakų matavimo, bei su mokesčiais už girnas. Visą valdžią iki gyvos galvos Upytės seniūnijoje ir jai priklausančiame valsčiuje iš mūsų valdoviškos malonės jam dovanotą paliekame pilnoje galioje“[104]. Už pa-

skolą valstybei Jonas Zareckis mokesčius rinko savo naudai ir už juos nereikėjo atsiskaityti valstybei. Tik sidabrinės mokestis ir toliau liko valstybės[105]. Į užstatytą teritoriją valdymą valdžia nepaliko sau teisių, ji tik galėjo siųsti revizorius, kurie patikrintų tvarką ir išklaustyti skundus[106]. 1585 m. mirus Jonui Zareckiui, Upytės seniūnu tapo Jonas Glebavičius, Trakų vaivada. 1586 m. buvo sudaryta komisija iš karaliaus raštinko Vaclovo Agripo ir karaliaus sekretoriaus Elijaus Pelgrimo, kurie atvyko į Panevėžį patikslinti visų karališkųjų dvarų Upytės seniūnijoje ir perėjusių pagal karaliaus privilegiją į naujojo seniūno valdžią[107]. Iš to laiko yra likę žinių apie teismo vykdytojo įteiktuosius karaliaus mandatus, kad gavusieji juos įrodytų, kuriuo pagrindu valdo žemes.

Po 1,5 metų, Jonui Glebavičiui mirus, Upytės seniūnu tapo Jonas Volmenskis, Polocko kaštelionas. Ir taip iki XVI a. pabaigos Upytės pavieto seniūnai keitėsi dažnai. Be to, būdami užimti aukštesnėmis pareigomis kitose vietose, jie Panevėžyje negyvendavo ir todėl nesirūpindavo pavieto centrinio miesto gerove, nors tai turėjo būti jų tiesioginė pareiga.

Kad Panevėžys, patekęs į tokias nepalankias aplinkybes, nenuskurdo ir vėliau išaugo į pirmąjį miestą Lietuvoje, nulėmė tai, kad jis buvo pavieto administracinis centras. Dėl to jis galėjo pralenkti Panevėžio senamiestį, iki XVI a. galo likusį klebonijos dvaro dalimi ir tapusį feodalinio kaimu.

Pats Panevėžio miestelis, neįgijęs magdeburgiškų teisių, teisiniu-administraciniu atžvilgiu liko surištas su Panevėžio dvaru, nes tas dvaras buvo tapęs Upytės pavieto centriniu valdoviniu dvaru. Nors nuo Valakų reformos Panevėžio m. atsiribojo nuo dvaro į atskirą ūkinį-administracinį vienetą, bet tas atsiskyrimas nuo valsčiaus dar nereiškė miesto ekonominio pakilimo.

Miestui tarpti buvo būtina, kad dalis gaunamų pajamų eitų paties miesto reikalams. Tuo tarpu Panevėžys XVI a. tų sąlygų neturėjo: atskirų mokesčių miesto reikalams nebuvo, o visos minimosios 1555—1556 m. inventoriuje pajamos ėjo valstybei. Pagal 1588 m. birželio 20 d. Žygimanto Augusto potvarkį[108] įvestieji mokesčiai nuo miesto namų po 2 grašius eidavo taip pat valstybei. Mokesčius už prekybą pagal tą patį potvarkį

ėmė taip pat valstybės išdas. Valstybė mokesčių rinkimą dažnai išnuomodavo. Antai, 1584 m. spalio 12 d. Upytės pavieta pilies teisme skundžiasi Trakų žydas Smoila Morduchovičius, kuris nuo 1581 m. buvo išnuomojęs mokesčių rinkimą už gėrimus, kad Panevėžio miestiečiai namie daro sąlyklą ir gamina alų, o mokesčių mokėti nenori[109].

Cechų nebuvimas Panevėžyje XVI a. rodo menką amatų išplitimą. Jo gyventojai ir toliau liko prie žemės ūkio, kaip pagrindinio verslo. Panevėžio miestiečiai nesudarė organizuoto luomo, nekovojo dėl savo politinių teisių.

Panevėžys XVI a. buvo tipiškas feodalinių santykių Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje pavyzdys, kur vienas plotas, vadinamas Panevėžiu, apėmė dvarą, jo žemėse esantį miestą ir bažnytinę jurisdikciją — senamiestį. Jų tarpusavio santykių susipynimas taip pat buvo stabdys Panevėžiui augti tiek ekonomiškai, tiek ir politiškai. Net ir Žygimanto Augusto pradėtas krašto ūkio pertvarkymas, kuris turėjo skatinti prekinio-piniginio ūkio išsigalėjimą, negalėjo nulemti, kad Panevėžio miestiečiai sudarytų stiprų visuomeninį junginį, kuris pajėgtų apdrausti miesto ekonominę augimą bei politinį savitumą. Didžioji Panevėžio miestiečių dalis dar buvo per daug pririšta prie žemės; per XVI a. Panevėžys dar pergyveno pereinamąjį laikotarpį, kai šalia žemės ūkio jau ima reikštis ir piniginiai santykiai, tačiau jie dar nebuvo lemiami. Gyventojų, kurie būtų atitrūkę nuo žemės ir būtų suinteresuoti miesto savito ekonominio gyvenimo vystymusi, Panevėžyje buvo dar labai nedaug.

Dėl Panevėžio XVI amžiuje prieiname tokių išvadų:

1. Panevėžio mieste buvo valstybinės (valdovinės) ir bažnytinės valdos. Miestas kūrėsi Panevėžio valstybinio dvaro žemėse.

2. Panevėžio senamiestis, kaip bažnytinė valda, naudojosi imuniteto teise, o jo gyventojai buvo bažnyčios valdiniai, atlieką jai visas feodales prievoles. Senamiestis neišaugo į miestą (nors turėjo sąlygas), nes jį nukonkuravo naujasis Panevėžys.

3. Įsikūrus senamiesčiui, apie XVI a. vidurį kitoje Nevėžio pusėje,

dvaro žemėse, ėmė augti naujasis Panevėžio miestas, kuris iki valakų reformos su dvaru sudarė bendrą ūkinį-administracinį vienetą.

4. Valakų reforma, išmatavusi miesto teritoriją, sudarė jam sąlygas plėstis, nustatė miestiečių prievolės valstybei ir išskyrė miestą į atskirą ūkinį vienetą.

5. Administracijos bei teismo reformos įsteigė Upytės pavietą ir padarė Panevėžį Upytės pavieto centru. Tai padėjo pagrindus kilti jam politiniu, ekonominiu bei kultūriniu atžvilgiu.

6. Valstybės valdžia, turėdama didelių finansinių sunkumų, pavertė Panevėžį per XVI a. antrąją pusę užstatu, kas atitolino valstybės globą miestui ir nesudarė sąlygų įsigyti savivaldos teisių.

7. Panevėžio miestiečiai XVI a. nesudarė organizuotos vieningos visuomenės, kuri būtų kovojusi dėl savo teisių ir dėl greitesnio feodaliųjų santykių likvidavimo Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje.

8. Nors Panevėžyje vyko prekyba ir buvo besiverčiančių amatais, bet pagrindiniu gyventojų verslu liko žemės ūkis.

9. Feodaliųjų santykių susipynimas toje pat teritorijoje, vadinamoje Panevėžio vardu, kur buvo valstybės dvaras, miestas ir bažnytinė valda, taip pat trukdė normaliam Panevėžio augimui.

10. Panevėžys, kaip ir kiti Lietuvos miestai bei miesteliai, padėjo susidaryti vidaus rinkai krašte ir tuo pačiu sustiprinti prekinių-piniginių santykių įsigalėjimą Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje.

- [1] O. Maksimaitienė, Lietuvos TSR MA darbai, A 2(11), 125 (1961).
- [2] Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов (toliau – Акты), 26, Акты Упитского гродского суда, Вильна, 1899.
- [3] Описание документов Виленского Центрального архива древних актов книг (toliau – Описание), выпуск VII, Вильна, 1909, выпуск VIII, Вильна, 1912. Račių dokumentų Lietuvos TSR Centriniam valstybiniam istorijos archyve dabartiniu metu jau nebėra.
- [4] Литовская Метрика, отд. I-II, ч. III, Книги публичных дел, 1, Юрьев, 1914.
- [5] Археографический сборник документов относящихся к истории северо западной Руси, Вильна, 1870.
- [6] М. Д о в н а р – З а п о л ь с к и й, Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI веке, Киев, 1905; Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах (toliau - Государственное хозяйство ...), 1, Киев, 1901.
- [7] И. Л а п п о, Великое княжество Литовское во второй половине XVI столетия, Литовско-русский повет и его сеймик, 97-98, Юрьев, 1911.
- [8] Н. М а к с и м е й к о, Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г., Приложения, 150-151, Харьков, 1902.
- [9] M. B a l i ņ s k i i T. L i p i ņ s k i, Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym, 4, Warszawa, 1886.
- [10] К. Г у к о в с к и й, В о й н и ч ь, Н. С и н я к о в Город Поневеж , Ковно, 1905.
- [11] Описание, вып. VII, I-XIV.
- [12] Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji Wilenskiej, 1 (1387-1507), wydali Jan Fijałek i Władisław Semkowicz, 676-679, Kraków, 1948.
- [13] V.(ysk.) K.(azimieras) P.(altarokas), Panevėžio bažnyčios, 7, Priedas, Panevėžys, 1936.
- [14] Ten pat.
- [15] Ten pat.
- [16] Ten pat.
- [17] M. B a l i ņ s k i i T. L i p i ņ s k i, min.veik., 361.
- [18] Senamiestis vienos gatvės pobūdžio išliko iki šių dienų.
- [19] Акты, 26, 453-454 ir kt.
- [20] Описание, вып. VII, 282.
- [21] V. K. P., min. veik., 7-8.
- [22] O. Maksimaitienė, min. veik., 125.
- [23] Vilniaus valstybinio V. Kapsuko v. universiteto Mokslinės bibliotekos Rankraščių skyrius, B 55/25.
- [24] М. Л ю б а в с к и й , Литовско-русский сейм, Приложение No. 21, 45-47, Москва, 1900.
- [25] М. Д о в н а р – З а п о л ь с к и й, Государственное хозяйство..., 1, 330.
- [26] М. Л ю б а в с к и й , Обласное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания первого Литовского статута, 497.
- [27] Ten pat, 502-503.
- [28] Ten pat, 507.

- [29] М. Д о в н а р – З а п о л ь с к и й, Государственное хозяйство..., 1, 338.
- [30] В. И. Пичета Аграрная реформа Сигизмунда Августа в Литовско-русском государстве, 434, Москва, 1958.
- [31] Lietuvos TSR Mokslų akademijos Centrinė biblioteka, Rankraščių skyrius, B.2/132.
- [32] Ten pat.
- [33] Prutas (preţ) – matas = 15 pèdų.
- [34] 10 pinigèlių sudaro 1 lietuvišką grašį, o 60 lietuviškų grašių – 1 kapą grašių.
- [35] Lietuvos TSR Mokslų akademijos Centrinė biblioteka, Rankraščių skyrius, B.2/132.
- [36] Toliau inventoriuje pasimetęs, tur būt, 1 lapas, kur turėtų būti suminėtos pavardės gavusių tuos valakus. Kaip galima spręsti iš ten esančio Šeduvos miesto inventoriaus, tuo ir turėtų baigtis Panevėžio miesto inventorius.
- [37] Akmuo = ¼ centnerio = 25 svarai.
- [38] Литовская Метрика, 549.
- [39] Ten pat, 549 – 550.
- [40] Ten pat, 581.
- [41] Акты, 26, 107.
- [42] Ten pat, 113-114.
- [43] Ten pat, 83-84.
- [44] Ten pat, 483.
- [45] Опись, вып. VII, 181.
- [46] Литовская Метрика, 577.
- [47] Lietuvos TSR istorijos šaltiniai, 1, 180, Vilnius, 1955.
- [48] Istorijos archyvas, XVI amžiaus inventoriai, surinko К. J a b l o n s k i s, 364, Kaunas, 1934.
- [49] Vilniaus valstybinio V. Kapsuko v. universiteto Mokslinės bibliotekos Rankraščių skyrius, B 55/25.
- [50] Литовская Метрика, 550.
- [51] В. И. П и ч е т а, указ. соч., 437.
- [52] Ten pat, 431.
- [53] Литовская Метрика, 548.
- [54] В. И. П и ч е т а, 423.
- [55] Литовская Метрика, 548.
- [56] Ten pat.
- [57] Ten pat, 587.
- [58] Литовская Метрика, 547.
- [59] Lietuvos TSR Mokslų akademijos Centrinė biblioteka, Rankraščių skyrius, B.2/132.
- [60] Kunigaikščiai Krošinskiai kilę iš Krošino dvaro Naugarduko pavieta. Jonas Krošinskis nuo 1546 m. buvo Upytės valsčiaus vietininkas – laikytojas, o nuo 1565-1566 m. administracijos reformos tapo Upytės pavieto seniūnu. Po jo mirties 1576 m. jo sūnus Petras Krošinskis tapo Panevėžio bei Šeduvos dvarų su miestais laikytoju.

- [61] Опись, вып. VIII, 155.
- [62] Литовская Метрика, 507.
- [63] Акты, 26, 265-260.
- [64] Опись, вып. VIII, 108.
- [65] Акты, 24, 115, Вильна, 1897.
- [66] Н. М а к с и м е й к о, указ. соч., Приложения Но. 54, 150-151.
- [67] Ten pat.
- [68] Ten pat.
- [69] Литовская Метрика, 525.
- [70] И. Л а п п о, указ. Соч., 96.
- [71] Ten pat, 97.
- [72] Акты, 26, 396.
- [73] Опись, вып. VIII, 140.
- [74] Ten pat, 192.
- [75] Акты, 26, 231 и др.
- [76] Акты, 26, 231.
- [77] Опись, вып. VIII, 248-249.
- [78] Опись, вып. VIII, 297-298.
- [79] Акты, 26, 231.
- [80] Опись, вып. VII, 222.
- [81] Акты, 26, 12-13.
- [82] Ten pat, 491.
- [83] Опись, вып. VII, 269.
- [84] Акты, 26, 307.
- [85] Опись, вып. VIII, 4.
- [86] Акты, 26, 415.
- [87] Ten pat, 131.
- [88] М. Д о в н а р – З а п о л ь с к и й, Литовские упомники татарским ордам, 84-86, Симферополь, 1898.
- [89] Ten pat, 90.
- [90] Центральный государственный архив древних актов, ф. 389, оп. 10, д. 37, л. 455 (микрофильм).
- [91] Ten pat, 452 ir 453.
- [92] В. И. П и ч е т а, указ. соч., 418.
- [93] Археографический сборник документов относящихся к истории Северо – западной России, 7, 29-32, Вильна, 1870.
- [94] Литовская Метрика, 759-763.
- [95] Ten pat, 814-815.

- [96] Ten pat, 823-824.
- [97] Ten pat, 850-852.
- [98] Ten pat, 858-861.
- [99] Ten pat, 872.
- [100] Опись, вып. VIII, 369.
- [101] Ten pat.
- [102] Ten pat, 369 ir kt.
- [103] И. Л а п п о, указ. Соч., 97.
- [104] М. Д о в н а р – З а п о л ь с к и й, Государственное хозяйство..., 1, 186.
- [105] Ten pat, 183.
- [106] Ten pat, 187.
- [107] Опись, вып. VII, 92.
- [108] Литовская Метрика, 592-594.
- [109] Опись, вып. VIII, 194.